

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Μια ασυνήθιστη παράσταση επιτάφιου θρήνου από την Αντιόχεια Πισιδίας

Νίκος Γκιολές

doi: [10.12681/deltiokms.49](https://doi.org/10.12681/deltiokms.49)

Copyright © 2015, Νίκος Γκιολές

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκιολές Ν. (1995). Μια ασυνήθιστη παράσταση επιτάφιου θρήνου από την Αντιόχεια Πισιδίας. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 93–97. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.49>

ΜΙΑ ΑΣΥΝΗΘΙΣΤΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ ΘΡΗΝΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ ΠΙΣΙΔΙΑΣ

Σε συνοπτικό αρχαιολογικό οδηγό του αρχαιολογικού χώρου της Ἀντιόχειας στήν Πισιδία τῆς ΝΔ Μικρᾶς Ἀσίας, τόν ὁποῖο συντάξε ὁ τοῦρκος ἀρχαιολόγος καί διευθυντής τοῦ Μουσείου τοῦ Υαλνας δρ. Mehmet Taşlıalan, δημοσιεύεται ἕνα μικρό χρυστάλλινο ἐλλειπτικοῦ σχήματος ἀντικείμενο, πού μᾶλλον χρησίμευε ὡς περιάπτο καθὼς στό πάνω μέρος ἔχει ἀποκοπεῖ τμήμα, ὅπου πιθανόν θά ὑπῆρχε ἡ ὀπῆ ἀνάρτησης.¹ Ἀπεικονίζεται στή μιά πλευρά (εἰκ. 1), σέ ἀβαθῆς ἀνάγλυφο, στό κέντρο, πάνω ἀπό ἕνα εἶδος τράπεζας μέ μορφή σχηματικοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἢ φωτοστεφανωμένη κεφαλή τοῦ Χριστοῦ πάνω σέ πτυχωμένο ὕφασμα, τὸ ὁποῖο κρατοῦν καί μέ τά δύο χέρια ζευγάρι ὄρθων ἀγγέλων. Στή μέση πίσω, εἰκονίζεται ἡ Παναγία θρηνοῦσα ἔχοντας τὸ ἀριστερό χέρι ἀνοιχτό μπροστά στό στήθος καί μέ τὸ δεξιὸ κρατώντας μαντήλι στηρίζει τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ γεγμένο φωτοστεφανωμένο κεφάλι. Δέν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθεῖ ἂν ἡ Παναγία εἶναι ὄρθια ἢ καθημένη. Τὸ ἀντικείμενο δέν ἔχει χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ οδηγοῦ. Ἡ τάση ὁμως γιά δήλωση τῆς σωματικότητας, τὸ ἐνδιαφέρον γιά τὴν ἀπόδοση ἐντόνων συναισθημάτων καί πάθους στήν ἔκφραση μπορεῖ νὰ τὸ ἀναγάγει στήν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο.

Τὸ μικροαντικείμενο ὁμως ἐνδιαφέρει κυρίως γιά τὴν ἰδιότυπη σύνθεσή του. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά ἀπεικόνιση σκηπῆς Ἐπιταφίου Θρήνου.² Ἐχει ὁμως πολὺ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸν συνηθισμένο στή βυζαντινὴ καί δυτικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση τύπο. Τὰ στοιχεῖα πού προέρχονται ἀπὸ τὸ

1. Mehmet Taşlıalan, *Pisidian Antioch, «The Journeys of St. Paul to Antioch»*, Κωνσταντινούπολη 1991, ἐξώφυλλο. Τὸ σχῆμα αὐτὸ γιά περιάπτα εἶναι πολὺ συχνὸ σὲ ἀντικείμενα ἀπὸ ἔλεφαντοστό καί στεατίτη. Πρβλ. K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, τόμ. 3: *Ivories and Steatites*, Οὐάσινγκτον D.C. 1972, σσ. 97-98, εἰκ. 3β- I. Kalavrezou - Maxeiler, *Byzantine Icons in Steatite*, Βιέννη 1986, σ. 55 κ.ἑ. καί σποραδικὰ στίς εἰκόνες.

2. Βλ. παρακάτω.

θέμα του Θρήνου είναι η ολόσωμη θρηνούσα Παναγία. Το εικονογραφικό της όμως σχήμα καθώς με το ύψωμένο δεξί χέρι κρατώντας μαντήλι στηρίζει το γεμμένο στα πλάγια κεφάλι προέρχεται από παράσταση Σταυρώσης.³ Από το θέμα του Έπιταφίου Θρήνου δεύτερον κατά κύριο λόγο προέρχεται η όριζόντια στάση της κεφαλής του Χριστού πάνω σε ύφασμα καθώς και η συμβατική απόδοση της επιτύμβιας πλάκας.

Η απόδοση όμως του Χριστού με μόνον την κεφαλή πάνω σε ύφασμα με τη διαφορά ότι η κεφαλή εικονίζεται ὄρθια είναι ο παραδοσιακός εικονογραφικός τύπος του 'Αγίου Μανδηλίου.⁴ Το κράτημα του ὄρθιατος με τη μορφή του Χριστού από ἄγγέλους, ἅπαντὰ βέβαια σὲ δυτικὲς ἢ ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴ δυτικὴ τέχνη παραστάσεις τοῦ 'Αγίου Μανδηλίου στὴν 'Ανατολή.⁵ Ἡ ὀριζόντια ὁμως θέση τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ σὲ συνδυασμὸ μετὴν Παναγία ἀφενὸς καὶ τὸ ὄφασμα (σινδόνι) πηγάζει, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ παράσταση Ἐπιταφίου Θρήνου.⁶ Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἀφετέρου καὶ τὸ κράτημα τοῦ σινδονίου ἀπὸ δύο ἄγγέλους. Τοῦτο ἅπαντὰ ἀπὸ τὸ 13ο αἰώνα σὲ δυτικὲς παραστάσεις τοῦ θέματος τοῦ Θρήνου (Pietà). Πάντα ὁμως στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἢ ολόσωμος ἢ ἡμίσωμος.⁷

3. G. Millet, *L'icongraphie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Παρίσι 1916, εἰκ. 426, 432, 434, 437, 438, 442, 450, 475, 477, 479, 480· G. Schiller, *Ikongraphie der christlichen Kunst*, 2, εἰκ. 330, 341, 383, 384, 386, 387, 409.

4. A. Grabar, *La Sainte Face de Laon. Le Mandylion dans l'art orthodoxe*, Πράγα 1931· K. Weitzmann, «The Mandylion and Constantine Porphyrogenetos», *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Συκάγο-Λονδίνο, ἐκδ. H. L. Kessler, 1971, ἀρ. 9· Στέλλα Παπαδάκη-Oekland, «Τὸ "Ἅγιο Μανδηλίον ὡς τὸ νέο σύμβολο σὲ ἓνα ἀρχαῖο εἰκονογραφικὸ σχῆμα», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, περ. Δ', 14 (1987-1988), σσ. 283-296.

5. H. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1991, σ. 249· A. Grabar, ὁ.π., εἰκ. σ. 33· Th. Meyer (ἐκδ.), *1000 Jahre Christliches Russland. Zur Geschichte der russisch orthodoxen Kirche*, Φρανκφούρτη 1988, ἀρ. 134, 141· E. Weihe (ἐκδ.), *1000 Jahre russische Kunst. Zur Erinnerung an die Taufe der Russ in Jahr 988*, Βιολτιάντεν 1988, ἀρ. 160· St. Kutschinski – J. Poetter (ἐκδ.), *Russische Ikonen und Kultgerät aus St. Petersburg*, Κολωνία 1991, εἰκ. 54· G. Schiller, ὁ.π., εἰκ. 664.

6. Βλ. σχετικὰ K. Weitzmann, «The Origin of the Threnos. De artibus opuscula 40», (ἐκδ. M. Meiss), *Essays in Honor of Erwin Panofsky*, Νέα Ὑόρκη 1961, σσ. 476-490· H. Maguire, «The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art», *Dumbarton Oaks Papers* 31 (1977), σ. 161 κ.έ.: Ὁ ἴδιος, *Art and Eloquence in Byzantium*, Πρίνστον 1994, σσ. 91-108· G. Millet, *Recherches*, σσ. 489-516· Lydie Hadermann – Misguich, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle*, Βρυξέλλες 1975, σσ. 155-162· Μαρία Γ. Σωτηρίου, «Ἐνταφιασμός – Θρήνος», *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, περ. Δ', 7 (1973-1974), σσ. 139-148· T. Volmans, *La peinture murale byzantine à la fin du Moyen Âge*, Παρίσι 1977, σ. 102 κ.έ.: H. Belting, *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter. Form und Funktion früher Bildtafeln der Passion*, Βερολίνο 1981, σ. 150 κ.έ.

7. H. Belting, ὁ.π., σ. 251 κ.έ., εἰκ. 97, 100 καὶ σ. 106 κ.έ., εἰκ. 311· H. Papastavrou,

Παράσταση Έπιταφίου Θρήνου από την Αντιόχεια Πισιδίας

Πρέπει όμως να σημειωθεί ἐδῶ ὅτι ὁ ὄρος *σινδῶν* χρησιμοποιεῖται καὶ γὰρ τὸ Ἅγιο Μανδύλιο ἤδη ἀπὸ τῆ γύρω στὸ 1301 ἐποχὴ πού γραφτήκε τὸ λεγόμενον κείμενο τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Αὐγάρου⁸ μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μετακομιδῆς στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ γνησίου κατὰ τὴν ἱερὰ παράδοση κειμένου τῆς ὁμωνύμου ἐπιστολῆς, ὅπου ἀναφέρεται *καὶ δοῦς τὴν σινδόνα τῷ ταχυδρομῷ ἀπέστειλεν πρὸς τὸν Αὐγαρον*. Ἐνῶ ὁ ὄρος *μανδύλιον* ἀπαντᾷ μὲ ἀσφάλεια νωρίτερα στὸ κείμενο τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Παύλου τοῦ Νέου ἀπὸ τὸ Λάτρο πού γραφτήκε τὸ β' μισὸ τοῦ 10ου αἰῶνα ὥστε *τῆ ἀχειροποιήτῳ τοῦ Χριστοῦ εἰκόνι, ἦν σύνθηες μανδύλιον ὀνομάζειν*.⁹ ἴσως παλιότερη εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ὄρου στὸ κείμενο τοῦ κανόνα πού ἐπικαλεῖται στὴν ἐπιστολὴ του ὁ μητροπολίτης Χαλκηδῶνας Λέων στὸ τέλος τοῦ 11ου αἰῶνα στὴ διάρκεια τῆς γνωστῆς διαμάχης του μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξιο Α' Κομνηνὸ (1081-1180) γιὰ τὴν παραχώρηση στὸ κράτος τῶν πολύτιμων σκευῶν τῶν ναῶν προκειμένου νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἰκονομικὲς δυσχέρειες τῆς ἐποχῆς.¹⁰ Τὸ κείμενο ἔλεγε *εἰς τιμὴν τῆς θεοχαράκτου μορφῆς τοῦ Χριστοῦ τῆς ἐν τῷ ἁγίῳ Μανδύλιῳ ἐντυπωθῆισης*.¹¹ Τὸ κείμενο αὐτὸ πιθανὸν ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ τῆς μετακομιδῆς τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνας ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα τῆς Συρίας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 944, ὅταν γραφτήκε καὶ ἡ ἀφήγηση γιὰ τὸ ἱερὸ λείψανο καὶ θεσπίστηκε ἡ ἐορτὴ γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς 16ης Αὐγούστου.

ἴσως ἡ παράλληλη αὐτὴ χρῆση τῶν ὄρων *σινδόνα* καὶ *μανδύλιο* νὰ ἔχουν ἐπιδράσει στὴν ἀπόδοση τοῦ παραδοσιακοῦ *μανδηλίου* μὲ τὴ μορφή *σινδονίου* πού εἶναι τὸ κανονικὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο γιὰ τίς παραστάσεις τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου καὶ ἀντίστοιχα τὴν ἀπόδοση τῆς ἀχειροποιήτου εἰκόνας τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ πού εἶναι τὸ κανονικὸ εἰκονογρα-

«Le voile, Symbole de l'Inkarnation», *Cahiers Archéologique* 41 (1993), σ. 145, εἰκ. 7· G. Schiller, ὁ.π., σ. 192 κ.έ., εἰκ. 751, 753, 757.

8. R.A. Lipsius (ἔκδ.), *Acta apostolorum apocrypha I*, (ἀνατύπωση H. Kraft, Hildesheim), Νέα Ὑόρκη 1972, σ. 282 § 4· Ch. Walter, «The Abgar Cycle at Mateic», *Studien zur byzantinischen Kunstgeschichte. Festschrift für Horst Hellenkemper zum 65. Geburtstag*, Ἄμστερδαμ 1995, σ. 222 κ.έ.

9. H. Delehaye (ἔκδ.), «Vita S. Pauli Junioris in Monte Latro § 37 (Bibliotheca Hagiographica Graeca 1474)» *Analecta Bollandiana* 11 (1892), σσ. 136-182, κυρίως 150-151· Ch. Walter, ὁ.π., σ. 233. Γιὰ τὸν ἅγιο βλ. H.G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σσ. 211-212.

10. V. Grumel, «Léon de Chalcedoine et le canon de la fête du saint Mandilion», *Analecta Bollandiana* 68 (1954) (= *Mélanges Paul Peeters II*), σσ. 135-152· D. Pallas, *Passion und Bestattung Christi*, Μόναχο 1965, σσ. 137-139· Ἀπ. Ἀθ. Γλαβίνας, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἁγίων εἰκόνων ἐρις (1081-1095)*, Θεσσαλονίκη 1972· Ν. Γκιολές, *Ὁ βυζαντινὸς τροῦλλος καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ του πρόγραμμα*, Ἀθήνα 1990, σσ. 183-184.

11. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος 20 (1900), σ. 415β· Ch. Walter, ὁ.π., σ. 223.

φικό στοιχείο για την παράσταση του Ἁγίου Μανδηλίου σὲ πλάγια ἀντι-
γὰ ὄρθια θέση. Πιθανότερο ὅμως φαίνεται ὅτι στὸ μικροαντικείμενο ὑπάρ-
χει ἔντονη ἐπίδραση τῆς παράστασης τῆς Pietà τῆς δυτικῆς εἰκονογραφίας,
ὅπου ὁ Χριστὸς ἀπεικονίζεται ὀλόσωμος μὲ πλάγια τὴ θέση τῆς κεφαλῆς,
ποὺ ἐδῶ λόγῳ στενότητος χώρου καὶ κυρίως ἀπὸ ἐπίδραση τῆς παραδο-
σιακῆς εἰκονογραφίας τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου περιορίστηκε στὴν ἀπεικόνιση
μόνον τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ σὲ πλάγια ὅμως στάση.